

СПОМЕНИ ЗА Т. Г. ВЛАЙКОВ

СТЕФАН ВАСИЛИЕВ

С дядо Тодор Влайков щастието ми да бъда в продължение на няколко години в почти ежедневен контакт се дължи на неговото голямо нещастие да ослепее.

Една случайност ми даде тази възможност: отидох при писателя Добри Немиров след уговорена среща чрез неговия син и мой съученик Емил. Той живееше на партера в една кооперативна сграда на бул. „Евл. Георгиев“ (сега „България“). Посрещна ме съпругата му, красива черноока жена с пригладени дълги коси, извини Емил, че не ме е дочакал, тъй като има урок по френски език, и ме поведе към кабинета на писателя. Жилището познавах; тогава съучениците се посещавахме често при кръжочни срещи, а понякога и за да подготвяме заедно уроците си. Апартаментът бе скромно, но уютно подреден с много художествени портрети и картини по стените в хола, мебели от епохата, трапезарията и гостната се сливаха и всичко светеше от чистота. Личеше много грижливата ръка на домакинята. Тя ми отвори вратата и ме покани при писателя в неговия кабинет, където влизах за първи път. Лъхна ме лек мирис на тютюн. Чичо Добри със свойствената си усмивка и сърдечност стана от бюрото си, ръкува се топло с мене и ме поведе към фотьойла пред него. Каза ми, че знае защо съм дошъл, похвали инициативата ни,¹ че е много полезно младите да чуят мнението на възрастните относно своите насоки и занимания, опити и постижения. Понечих да му предам броеве от годишнината на основаването и от текущата година на нашия ученически вестник „Струя“. Той ми каза да ги запазя, тъй като покрай сина си следи изданието, както и това на списание „Ученически подем“. Намира ги за много интересни и че взаимно се допълват и по идеи, и по характер на материалите. Обеща да ми даде писмено мнението си чрез Емил и аз смятах посещението си за приключено, задачата изпълнена и станах, за да благодаря за отзивчивостта на писателя и да се извиня за отнетото му време, но той ме върна към фотьойла, като каза, че и от своя страна има въпрос към мене:

— Син ми Емил ме насочи към тебе. Писателят Тодор Влайков се нуждае от помощ. Търси млад човек, като предпочита някой беден студент от Филологическия факултет, който да може да отделя по два часа сутрин или след обяд, за да му чете или пише под негова диктовка. Емил ми каза, че ти би могъл да вършиш тази работа. Той много обича дядо си Влайков, но отклони за себе си това предложение, защото твърдо се е заел с френския език, освен това чувства, че трябва много допълнително време да отделя и за предметите математика, физика и химия, които по-трудно му се удават. А мисля, че и писателят Тодор Влайков предпочита по-чужд човек, защото се надява той да е по-дисциплиниран. . .

Какво да отговоря? Бях наистина поласкан, а чичо Добри каза, че помощта ми и ще се заплаща: „Е, няма да е много, но ще имаш за „джоб-харчълк!““. У дома живеехме сравнително пестовно, баща ми изплащаше новопостроен дом, а бяхме и трима ученици в семейството, но все пак бях някак притеснен от въпроса: „Ще мога ли да се справя с такава отговорна задача при

¹ Анкета на в. „Струя“ сред българските писатели, 1931 г. Този ученически вестник започва да излиза през есента на 1929 г., като в първия редакционен ученически комитет влизат Тодор Берберов, Петко Войников и Ангел Ангелов.

такъв голям човек?“ Аз също посещавах, наистина факултативно, курсове по френски и английски език в гимназията; обичах да тренирам лека атлетика, кънки, та дори и ски; ами записиите ми, „ангажиментите ми“ в обществената дейност в училище? . .

Добри Немиров угади моята нерешителност и поиска да преодолее колебанията ми. „Нека направим опит — каза той. — А и Тодор Влайков, естествено, ще провери, доколко можеш да му бъдеш действително полезен.“

— Но аз си служа много слабо със стенография и с машинопис — смутено признах аз.

— Това не е беда. Влайков работи много със своята дъщеря. Всъщност тя замества очите на писателя, тя е негова предана пълноценна помощничка и секретарка. Ти в края на краищата нея ще облекчиш, защото тя освен за баща си има много да се грижи и за болния си мъж, има и син ученик, трябва да върти и домакинството, а и . . при Тодор Влайков отиват на посещението много приятели.

— Добре, благодаря ти, чичо Добри, нека да опитам. . .

— Можеш ли да отидеш още днес? Бях сигурен, че няма да откажеш. Той ще те чака в три часа. Знаеш ли къде живее? . .

* * *

Домът на писателя Т. Г. Влайков, в който живееше и семейството на дъщеря му Радка Илева, на ул. „Хан Аспарух“ 65, сега носи на фасадата си почетен паметен надпис.

Посрещна ме дребна приветлива млада жена с живи, усмихнати очи. Беше с престилка, личеше, че е заета в домакинска работа.

— Стефчо? Влезте. — Гласът приятен, звънлив, топъл. Не ми подаде ръка, била влажна. — Татко ви чака. Закачете тук фуражката.

Светлина в антрето проникваше през остъклената двукрила врата към апартамента, но холът бе някак мрачен. Радка запали лампата. — Нали сме на партера! Съседната сграда на Саранов и Моллов ни хвърля сянка. . . Аз познавах къщата. На втория етаж живееше семейство Кемилеви. По-малкият син Наско ми бе приятел от спортната площадка и от младежкия летен лагер „Чайка“. Горе, в по-светлия техен хол понякога се събирахме съученици, за да присъствуваме на „самодейните“ концерти. Наско свиреше на саксофон и акордеон, Нико Нисимов свиреше и на китара, и на кларнет. . .

В засенчения малко тук долу хол веднага впечатление ми направи уредбата — в стила на гостните от възрожденската епоха. Сякаш ми лъхна на Пирдоп, на Копривщица — наредени сахани и други бакърени и керамични съдове върху лавици над прозорците, дълги пердета със завески в горната част от домашно тъкана материя, креслата и столовете, облечени в калфи от бежова домашна тъкан, подът застлан с котленски килим. Обстановката се допълваше от камината и пианото до вътрешната стена и кушетка, украсена с възглавници, която по-късно ми стана ясно, че служи за легло на зетя Илев.

Радка отвори тихо вратата на кабинета на писателя. Той седеше с броеница в ръце, с взор напред, с изправен гръб върху облегалото на стола. Познати ми бяха от негови сказки и снимки дебелият вежди, красиво подстриганата малка заострена брада и шръкналите мустаци — на среща си имах един импозантен беловлас мъж. Като усети идването ни, той се изправи без никакво усилие, прехвърли броеницата в лявата си ръка и протегна дясната по посока към нас. Той сякаш ни виждаше. Погледът му не издаваше да е спял. А всъщност той имаше пред себе си само светлосенки. Бях свикнал на събрания и по улиците да го срещам с бастун, с тъмни очила. Но сега беше без тях. После забелязах, че у дома той никога не употребява бастуна, а невинно носеше и тъмните си очила.

— Добре дошъл, Стефчо. Ще ти говоря на ти, както ти говори Добри. Много съм му благодарен. Радка се преуморява и у дома, и навън, а пък аз имам толкова работа *още*. Немиров ми каза добри работи за тебе. Нека „видим“. Ето тук ще четем и пишем. . .

Радка ни остави сами, като каза, че по-късно ще дойде за чай.

— Седни зад бюрото, а аз ще остана срещу тебе. . . — покани ме той.

„Бюрото“ бе маса за пишеща машина. Друго бюро в стаята нямаше. Върху него имаше лампа с оцветен в зелено стъклен абажур, стъклена мастилица с поставка за перодръжки, подложка за писане с попивателна хартия, купчина празни чертани листове и броеве на „Звено“ и в „Мир“. Кабинетът бе едновременно и спалня на писателя. До леглото, застлано с руско шарено одеяло-шал, имаше малък гардероб. Подът бе покрит с чипровски килим. Помещението се отопляваше от висока светла кахлена печка. Стените бяха закрити от три големи двукрили библиотечни шкафа, изпълнени с подвързани и неподвързани, но запазени книги и грижливо подредени папки. Вероятно редът бе наследен и поддържан от Радка и бе установен от времето, когато баща ѝ е могъл сам да го създаде за свое удобство. Отпосле щях да разбере, че трите библиотечни шкафа съдържат предимно български и руски произведения и западни автори в превод на руски, както и подръчните събрани материали от писателя, и че всички книги и папки са изцяло системно картотекирани за по-лесно използване.

Стаята бе с югоизточно изложение и гледаше към улицата. В непосредствено съседство бе къщата на д-р Кръстьо Кръстев. Въпреки че апартаментът бе на партера, цареше тишина, по ул. „Аспарух“ нямаше голямо движение. Кабинетът бе повече от скромнен. Нито помен от богата библиотечна мебел. Нямаше кресла. Писателят седеше върху обикновен канцеларски стол с облегалка за ръцете, а моят „секретарски“ стол бе с облегалка за гърба от извито дърво и с омокотена от малка възглавничка седалка.

Докато се сантаивах на посочения ми стол, не можех да не забележа в източния ъгъл на стаята иконата със запалено кандило, а след това погледът ми улови в по-големи и по-малки рамки портрети по стените. Впоследствие ми се каза, че в по-големите рамки са портретите на майката, на бащата, на сестрата и на брата на Т. Г. Влайков, а сега видях стенния „пантеон“ на писателя с портретите на Толстой и Достоевски, с рисуваните от художника Мих. К. Кръстев моливни скици на Любен Каравелов, Христо Ботев, П. Р. Славейков, Иван Вазов, Константин Величков, Стоян Михайловски и много известната, художествено пресъздадена от Мих. Кръстев снимка на д-р Кръстьо Кръстев, Пенчо Славейков, П. Ю. Тодоров и П. К. Яворов.

— Ние по-нататък при срещите ни ще се опознаем. Нека почнем засега с последния брой на „Звено“. Радка ми прочете съдържанието. Интересуват ме уводната и статията на Димитър Мишайков. С вестниците обикновено моят зет ме запознава сутрин, а понякога, като няма много урочи, и моят внук Тошко. Той е прилежно момче, ще го видиш.

От вестниците Т. Г. Влайков следеше по-постоянно съдържанието на „Мир“, „Слово“, „Зора“ и „Лъч“ (докато излизаше). Преглеждахме ги и писателят искаше да му прочитам избрани от него материали от почти всички излизащи в страната периодични списания, които се получаваха редовно на негов адрес. Сред тях с по-определен интерес следеше съдържанията освен на „Звено“ още на „Философски преглед“, „Златорог“, „Българска мисъл“, „Родна реч“, „Листопад“, „Ралица“, „Литературен глас“, „Училищен преглед“. Следеше внимателно и по въздаваната художествена литература.

Къщата на Т. Г. Влайков бе строена със заеми дълговете по нея все още не бяха изплатени напълно. Горният етаж бе предвиден от Радка Влайкова да се отдава под наем, а и винаги имаше наемател в една от стаите на партера, южната, която бе до кабинета на писателя. Там се запознах към края на посещенията си и със сегашния генерал Пешо Илиев, тогава млад офицер, изпратен на занятия във Военната академия в София и така станал наемател във Влайковия дом. Той се отбиваше на разговор с писателя, който рядко разискваше военни въпроси, освен когато подчертаваше, че военните не трябва да се намесват в политиката. Но тогава научих, че като младеж Т. Г. Влайков е прекъснал временно следването си в Москва, за да вземе участие като доброволец в Сръбско-българската война през 1885 г.

Дъщерята на Т. Г. Влайков бе работила известно време в Съюза за закрила на децата. Сега работеше като деятел на Чиновническото кооперативно застрахователно дружество, но още не бе стигнала до пенсия, а, от друга страна, виждаше, че трябва да остане изцяло у дома си, за да помага на баща си. Съпругът ѝ, бивш служител в Българска земеделска банка, страдале от зъна болест и не бе вече на работа; той също не получаваше пенсия.

В дома на Т. Г. Влайков освен атмосферата на една сякаш наследена патриархалност се чувствуваше пестовност във всяко отношение, но не поради недоимък, а по навик, по традицион-

но усвоен поглед към начина на живот. Писателят бе винаги спретнато облечен, но носеше почти постоянно черен костюм от нескъп плат. Дъщеря му уважаваше изискването му да бъде с винаги чисто бяла или на раета внимателно изгладена риза и добре стегната вратовръзка. Често двата края на яката на ризата бяха прищипани със съответна игла под връзката. В джоба на жилетката му неизменно бе старинният сребърен часовник с верижка, който той навиваше без пропуск ежедневно и като че ли само по ритмичното му трепане знаеше винаги колко е часът и без никакво напомняне точно в пет прекъсваше работата с мене.

По навик от дълги години, а навярно и по рефлекс и реакции, засилени от бедата на рано сполетялата го слепота, той пиеше чая си без никакво затруднение или грешка в движенията, без ничия чужда помощ. Наистина всичко в този дом вървеше като по часовник, в тишина и в неотстъпни следвани моменти. Обичайно в четири и половина часа Радка идваше с поднос — две чаши, стара руска мода, чай, захарник и шипка за бучките, две лъжички, салфетки и в една чиния винаги различни сладкиши или сладко и солени печива. Страдащ от диабет, Т. Г. Влайков не употребяваше захар или сладко. Винаги имаше в джоба си малка кутийка от грамофонни игли, пълна със захарин, която внимателно отваряше, сам изваждаше една таблетка и я пускаше в чая си — за него винаги от липов цвят, набран в двора на вилата му в курорта Костенец, където той прекращаше по няколко месеца през лятото.

Чай се поднасяше и когато писателят биваше посещаван от събратя по перо, от идейни съмишленици или от други приятели към пет и половина-шест часа, но от самовар, и само при желание — от липов цвят. В дома на Т. Г. Влайков не се употребяваха никакви спиртни напитки, не се пушеше и не бе много обичайно да се поднася кафе. Но изключение винаги се правеше за „невъздържанието“ на Добри Немиров, който предпочиташе филдан турско кафе и си позволяваше да изпуши по някоя и друга „папироса“.

Т. Г. Влайков бе много общителен, дълбоко човеколюбив, уважаваше гледищата на хората и те го обичаха и уважаваха, споделяха искрено мненията си, знаеха, че той без предубеждение, ще им отговори с думи, пределно тежки поради неговата голяма култура и отколешния политически опит. Той повече слушаше и премисляше и отговаряше кратко, но съдържателно и никога уклончиво или с резерви. Изпитвах чувството, че посетителите му идваха много спонтанно от обич и уважение и без всякаква користна заинтересованост. Той не заемаше никакъв политически пост, имал бе навремето дълга кариера на депутат и на лидер на Радикалната партия, а не бе вече и председател на Съюза на писателите. Но мнението му бе от значение за тях, то проследяваше и напътствуваше. Спомням си веднъж как двамата писатели — Т. Г. Влайков и Константин Константинов — надълго разговаряха върху превеждан на български от К. Константинов руски текст. Т. Г. Влайков, така добре запознат с руската литература, привеждаше примери за употреба на близка мисъл и у други руски автори, разясняваше значението ѝ. Той много пенеше К. Константинов и като писател, и като преводач, наричаше го „Душечката“. На другия ден ми каза: „Надявам се, че разговорът ни е бил интересен за тебе.“ Бях много чувствителен към това внимание и може би и затова съм запомнил този момент.

Лично за себе си Т. Г. Влайков много рядко казваше някоя дума, и то само във връзка с написването на спомените си. Той никога не даваше израз на своето, навярно дълбоко изпитвано съжаление, че не може вече сам да чете и да пише. Но не се бе „примирил“. Творчеството му показваше, че никога не бе изпадал в униние. Бе намерил сили да надделее недъга си. Неговия случай сравнявах с „примирението“ на глухия велик композитор Л. ван Бетховен. Много пъти като се прибирах в къщи след работа, или когато отивах към Т. Г. Влайков, изпитвах чувство на преклонение пред голямата бодрост и нравствена сила у големия творец. И се стараех да отвръщам с възможно най-голямо внимание на неговото благосклонно отношение към мене, което бе присъща черта на погледа му към човека въобще. За жалост моята работа на четеп и пишеш при Т. Г. Влайков почти още в началото не мина, без аз да предизвикам неволно някои излишни тревоги и грижи на стария писател и общественик. . .

Учителският съвет на I соф. мъжка гимназия бе взел решение за изключването ми от всички училища в страната. Това стана в края на втория срок на учебната 1930/31 г. При оформяне на крайния текст на решението то бе омокотено по настояване на класния ни Христо Далев — с право да продължа във втората в страната класическа гимназия в гр. Варна. За да вземе ре-

пението за изключване, учителският съвет бе подведен от един новодошъл млад учител по старите езици, отявлен легионер; той бил доказал, че в „Струя“ е насочван „невнимателно“ от учителя Наум Начев, ръководител на редакционния комитет, в който аз участвах заедно със учениците си Александър Бурмов и Емил Шекерджийски. Наум Начев бе заменен с този легионер, между когото и ученическият редакционен комитет се създадоха много остри конфликтни отношения. Той отхвърляше одобрени и редактирани от нас материали, а се опитваше да ни наложи уводни статии, пропити от легионерски дух. Виждаше се, че новият „ръководител“ бе твърдо решил да се отърве от нас един по един и след остър спор с мене бе ме обвинил пред учителския съвет в „непростимо“ нарушение на училищния правилник, като съм си позволил да нагрубя публично един учител. Заедно с мене с предложение за намаляване бележката за поведение пострадаха съкласниците ми Александър Раев и Мильо Дилиянов, които пред учителската анкетна комисия ме бяха защитили. Не можех да не разкажа на дядо Влайков този случай, защото ако се наложеше да продължа във Варна, той трябваше да потърси друг „помощник“ на мое място. Тогава Т. Г. Влайков поиска да срещне родителите ни — баща ми, инспектора по руски в министерството Иван Раев и нар. представител Минчо Дилиянов. Четиримата обсъдиха възможностите за „поправяне на неправдата“. Т. Г. Влайков продиктува на дъщеря си писмо до главния секретар на Министерството на просвещението. Ходатайствуваше пред него да приеме и изслуша обясненията на родителите, вмъкна няколко добри думи за мене и го замоли министерството да преразгледа въпроса и да вземе справедливо решение. Това „справедливо“ решение се състоеше в преместването ми с бележка за намалено поведение, но вече в полукласическия отдел на II соф. мъж. гимназия. По материални причини решението спрямо мене бе сравнително най-благоприятно. Но вестникът ни бе загубен за прогресивните въздействия на ученичеството в страната. Новият „делегат“ на учителския съвет по редактиране и издаване на в. „Струя“ скоро успя да наложи вместо Бурмов, Шекерджийски и мене ученически редакционен състав от легионери. Съдържанието на вестника стана казионно, предишните ентузиазирани представители на вестника в софийските и провинциалните гимназии един по един се отказаха да сътрудничат, абонатите съвсем намаляха и след по-малко от една година това интересно за времето си ученическо издание престана да съществува. . .

Т. Г. Влайков бе винаги отзивчив и правеше всичко, дори пряко силите си, да помага на хората в нужда.²

Съвсем рядко, и то в много тесен кръг, Т. Г. Влайков се съгласяваше, по настояването на някой посетител, да накара дъщеря си да прочете откъс от подготвяните спомени „Преживяното“, и то по-скоро от скромно желание да почувствува отклика на събрата си по перо. . .

Днес, когато правя опит да си възстановя някои мигове и часове от това време на запознанството ми и „сътрудничество“ с Т. Г. Влайков, хиляди пъти съжалявам, че при връщане у дома към уроците си, а по-късно към подготвяне на университетските си изпити не съм отразявал поне с няколко изречения големите срещи и разговори в този „Монпарнас“ на ул. „Аспарух“ в София, в който цареше толкова топлота и залушевноост.

На Тодоровден и без това немного обширният хол се стесняваше още повече, претъплен от близки на семейството. Неимоверно много хора от най-различни среди се надпреварваха да изразят почитта си към големия писател и общественик. На своя имен ден Т. Г. Влайков приемаше с удоволствие и известни свои „събратя“ кавалджии. И опрян с гръб на камината, слушаше в унес изпълнението на народна музика и песни. Вълшуност те го правеше с удоволствие. Те знаеха любимите му мелодии, които доскоро самият той с голямо умение бе пял и свирил, ала сега кавалът служеше единствено за украса на една от библиотечните витрини в неговия кабинет.

² С пълно основание, като много добре познаваше Т. Г. Влайков, писателят *Георги Райчев* изтъква: „Има обаче нещо, което отличава Влайкова от всички хора, които съм срещал през живота си: неговата безпримерна услужливост и отзивчивост към чуждите болки. Влайков помни и разказва много неща. Но едно само не би могъл да припомни и да изброи: на колко души през живота си е помагал и вършил услуги. Убеден съм, че има хора от четирите краища на земята ни, от всички среди — от разселини до професора, — които са търсили и намирали помощта му“ (Тодор Г. Влайков — литературно и обществено дело — 1865—1885—1935. Юбилеен сборник под редакцията на проф. Михаил Арнаудов и Георги Кръзов. С., 1935, с. 126).

Но тук идваха постоянно и в делнични дни много „редовни“ посетители — след 5 часа, и се задържаха докъм 7 часа. Срещал съм често в хола писателите Добри Немиров, Константин Петканов, Ангел Каралийчев, Георги Райчев, Георги Цанев, Иван Кирилов, Стилиян Чилингиров, Владимир Полянов, Георги Константинов, Николай Вранчев, Д. Б. Митов, Малчо Николов, Владимир Русалиев, най-младия сред тях почитател на Т. Г. Влайков — Петър Динев, и други. Някои от тях идваха с жените си, близки същевременно и на Радка Влайкова: Магда Петканова, Бленика, Вела Каралийчева, Калина Малина, Милка Полянова. „На гости“ на Т. Г. Влайков от дълбоко уважение към него и като много близка на Радка биваше нерядко писателката Фани Попова-Мутафова. Но особено често при Радка идваше Нела Фаденхехт, съпруга на артиста Порфирий Велков. Самият Т. Г. Влайков отделяше време за визити у Антон Страшимиров и Г. П. Стаматов. Със Стоян Костурков те неотстъпно се посещаваха по именини дни.

Идваха не по-рядко в дома му и обществениците проф. Йосиф Фаденхехт, Петър Тодоров, Иван Харизанов, известни столични адвокати, като Панайот Денев, Петър Бояджиев и други. Помня веднъж дойдоха неколцина, за да го поканят да подпише апела към българската общественост за материална подкрепа на инициативата за създаване на българска радиостанция; водеше ги приятелят му Сирак Скитник, придружен от съсед на писателя, адвоката Теодоси Кънчев, ентузиаст-радиолобитель.

Сякаш насъщен люб бе за писателя и ветерана-политик Т. Г. Влайков общуването с врстници, с по-стари и по-млади събратя по перо, интересуваха го и всички по-значими прояви на културния живот в столицата. Той най-редовно посещаваше Дома на изкуствата и печата на ул. „Раковски“, който не бе далеч от къщата му. Кафенетата „Цар Освободител“ и „България“, които имаха своя неизменна предобедна публика от писателския, художническият и политическият свят, Т. Г. Влайков почти не познаваше. Той предпочиташе своите навици, включващи покрай другото ежедневна недълга сутрешна разходка до „Лозенец“ или дори само до градинката около църквата „Св. Седмочисленици“ и из квартала и много кратка следобедна почивка.

В Дома на изкуствата и печата той се чувствуваше „като у дома си“. Там срещаше Асен Златаров, чиито сказки наред с това никога не пропускаше; също там протичаха дълги разговори с по-младите писатели, чието творчество ценеше, със Светослав Минков, с Христо Радевски, с Георги Караславов и др. Т. Г. Влайков най-вече се застояваше с Николай Лилиев и с режисьора Николай Осипович Масалитинов. Те беседваха при пълно взаимно разбиране и уважение. Последните двама той посещаваше в Народния театър, в кабинетите им, и особено зачести, когато се подготвяше постановката на „Два се млади залибиле“. Придружаван от дъщеря си, той обичаше да присъствува и на генералните репетиции на новите постановки в Народния театър, които обикновено биваха дневни представления.

Т. Г. Влайков искаше да бъде осведомен за съобщаваните във вестниците публични културни прояви, особено за изнасяните в читалища или другде сказки и подбираше на кои да бъде заведен. Придружаваше се било от зет си, било от внука си, а понякога от мене, когато бях свободен като студент от лекции или от коректорските си задължения в Народното събрание върху Дневниците на неговите заседания.

Извън това Т. Г. Влайков неотстъпно изпълняваше много отговорните си задължения на член на Академията във Филологическия клон и то във време, когато се развиваха разгорещени езиковедски спорове между Люб. Милетич, Ст. Младенов, Ст. Романски и други. Тези спорове, понякога непринципни, Т. Г. Влайков дълбоко преживяваше.

Вярвам и читателят на тия редове да се учуди, както навремето недоумявах и аз, как възрастният вече и при това ослепял човек съумява да прави всичко това в постоянен ритъм, без опущение. Единствено изключителната му воля, дълбокото му чувство за писателски и граждански дълг, за отговорност не само че го крепяха, но му даваха възможност да изпълнява точно ежедневната си, наситена с дейности програма.

В хола на дома на писателя обикновено се задържах, когато посетителите му познавах лично или когато писателят сам ме подканяше да остана. Такъв бе случаят при „гостуването“

на Константин Петканов. Той стопляше атмосферата само с присъствието си и се отличаваеше винаги с ненадминатото си чувство за хумор. С Т. Г. Влайков те бяха единомислещи по въпросите на религията и на църквата, за живота на село и за пътищата, по които трябваше да се подобрят неговите условия. Когато заедно с К. Петканов идваше и неговият сърдечен приятел Илия Бешков, старият писател си позволяваше да закачи младия художник за неговите „невъздържани“ критични подмятания към тогавашния софийски митрополит Стефан, тъй като ценеше у последния пък критичното му отношение спрямо политиката на двореца. Т. Г. Влайков бе убеден републиканец и открито е изтъквал своята неприязън към царския институт, особено към личния режим на Фердинанд и неговите пагубни за народните интереси прояви, за което свидетелствуват редица негови статии, публикувани още в периода 1902—1926 г. в редактираното от него списание „Демократически преглед“. Той пожела и аз го придружих на публичното събрание в Градското казино, на което през пролетта на 1933 г. Петър Тодоров произнесе голямата си антимонархистична реч на тема „Външната политика на България“, реч, която после държа и в Пловдив, Русе и Варна. Тя предизвика голямо възбуждение сред обществото, внесе смут в дворцовите кръгове и бе предвестник на преврата от 19-и май.

С Петър Тодоров разговорите засягаха и въпросите на изкуството. Т. Г. Влайков знаеше „хобито“ на Тодор да меценатствува и да колекционира произведения на живописата и скулптурата и го слушаше с внимание, когато ставаше дума за нови интересни прояви и тенденции в тази област. Но двамата говореха много и по политиката и се разбираха поради еднаквите си гледища на радикали чиста проба. Антифашистките разсъждения и у двамата по изявите на развилнелия се фашизъм в Италия и по явно настъпващия победоносно хитлеризъм в Германия бяха единодушни. Изразяваха опасения и към настроенията, създавани от Цанковата политическа среда у нас. Естествено стремежите и проявите на толерираната от властта македонска организация на Ванчомихайловистите бяха с горчивина изтъквани като пречка за мира в страната и на Балканите. Но също така с горчивина се констатираше и че дворцовите среди в Югославия и в България представляват изключително трудно преодолимо препятствие за добри българо-югославски съседски политически, икономически и културни отношения. Може би тез и разговори в немалка степен са повлияли по-късно през 1933 г. да оглавя Студентската академическа секция при Софийското Българо-югославско дружество и да се занимавам с антимонархистична дейност, да бъда съден по ЗЗД през 1936 г. и да прекарам месеци интерниран в мини Перник. . .

Иван Харизанов бе известен социолог и икономист, привърженик на Радикалната партия, но близък и на политическите среди около „Лъч“ и „Звено“. Талантлив публицист, той бе приятен, и смяташе да бъде убедителен събеседник. Той споделяше мненията на Влайков и Тодоров по външната и вътрешната политика, но ги оцветяваше с обилни примери от световната история, черпени от развитието на Съветския съюз и на неговата планова икономика, от причините за възникване на фашистка Италия, като предричаше нейното скорошно сгромолясване, но предричаше също, че поради късогледство, проявявано в „демократична“ Европа и Америка, още много народи ще има да изтърпят ужасите на фашистката диктатура и агресия. Иван Харизанов говореше увлекателно, но мисълта му в нейното протичане като че помиташе препитателните знаци.

Най-често идваше при Т. Г. Влайков и най-дълго се задържаше при него писателят Георги Константинов. Той сякаш беше обаян от личността на по-възрастния писател, когото с право смяташе за един от патриарсите в българския литературен живот. Останал съм с впечатление, че и Т. Г. Влайков също много го ценеше. И не поради това, което не можеше да се предвиди тогава, че Г. Константинов по-късно ще бъде издателски редактор на голяма част от Влайковите произведения, но по-скоро, защото Т. Г. Влайков намираше у него свой ученик, в Константиновото творчество виждаше насочени от себе си литературни творби, а в критичните очерци на Г. Константинов — израз на собствените си възгледи. С подобен респект се отнасяше към стария писател и Владимир Полянов, когото Т. Г. Влайков приемаше с радост и разговаряше надълго с него върху литературни прояви.

Когато Т. Г. Влайков приемаше и беседваше с гости в хола, той обикновено си избираше място да седне така, че да опре гърба си на камината — бе малко зиморничав, — и седнал,

с леко наведена към събеседника глава, той бе свикнал като най-удобно за себе си да впира ръцете си между сложените едно въз друго колена. . . . От вестниците³ и списанията, които Илева, внукът и от време-навреме аз му четяхме, но най-вече от постоянните си привечерни посетители и от редовните си срещи в Дома на изкуствата и печата, Т. Г. Влайков успяваше да утоли жаждата си за пълна осведоменост. Той просто не можеше да живее без изчерпателна информация. Тази нужда бе една от най-характерните му черти. Тя бе присъща и на други, с които по-късно завързах близо познатство: на Михаил Маджаров, на Петко Стайнов, на Асен Златаров, на Димо Казасов и на Анна Каменова.

„Информацията“ се „получаваше“, „складираше“, „преработваше“ (като се премисляше) и „оползотворяваше“. . . . Употребата на този модерен кибернетически жаргон ми се видя подходяща, като се замислих върху „метода“ на работа у слепия вече писател. Когато започна да му „помагам“ с четене и писане под негова диктовка, вече бяха изладени неговите „Съчинения в шест тома: първите два, озаглавени „Разкази и повести“, после „Очерки и разкази“ Хроника „В село“, последвани от „Повече светлина! Статии и бележки по обществено-просветни въпроси“, „Политическият живот у нас — статии и бележки“ и накрая „Кооперативно дело и земеделски въпрос“. Направи ми впечатление, че с изключение на два тома — първия, отпечатан в печатница „Радикал“, и третия — в печатница „В. А. Кожухаров“, останалите⁴ бяха поверени на кооперативните печатници „Изгрев“ в Плевен и „Едисон“ в София, показателен факт за вниманието към патриарха на кооперативното дело в България.

Тези произведения в основната им редакция, по време на първото им публикуване като отделни издания или поместени в периодични списания или ежедневници, са били напълно самостоятелно дело на автора им, без нячия „техническа помощ“ (четене или писане под негова диктовка) — от замисъла, събиране на материалите, проучванията, които са били необходими, написването и редактирането им до последната им коректура. А това представлява едно огромно, колосално дело, отразено на повече от четири хиляди страници голям формат. Дали не се оказва пагубна преумората на очите?! . . . Писателят загубва зрението на едното око още през 1916 г., а след по-малко от десет години ослепява напълно. От началото на 20-те години Т. Г. Влайков престава да пише сам. Все пак, когато бях около него, той съмняваше безпогрешно да пише правилно и четливо, но само много кратки писма, като спазваше разстоянията и мястото за датата и подписа.

Избраните съчинения, събрани в шестте тома, вече бяха отчасти прередактирани върху първоначалния текст, вмъкнати бяха в тях нови произведения, написани под диктовка, прочетени на автора, но всичко бе съставено, подредено и преписано на чисто изцяло от ръката на „секретарката и зрението на башата“ — дъщерята Радка Илева. Неизказано бях щастлив, когато няколко месеца след като започнах да работя в писателския кабинет на ул. „Аспарух“ 65, тези томовете ми бяха подарени заедно с драматизацията „Два се млади залибиле“ с посвещението: „На своя млад приятел и сътрудник Стефан Василиев, авторът Т. Г. Влайков.“

* * *

Когато влязох за първи път в неговия кабинет, писателят бе почнал излязлата по-късно⁵ тритомна творба „Преживяното“, „Детски години“, „Когато бях момче“ и „Гимназист в София“. Трябваше много спорядично да участвам в някои прочитания на текстове и коректури само като замествах дъщерята Радка, заета по същото време с други задачи; тя продължаваше да работи в Чиновническото кооперативно застрахователно д-во. Още тогава беловласият писател

³ Радиоприемник и пишеща машина в дома на Т. Г. Влайков се появиха едва след 70-годишния юбилей на писателя през 1935 г. Радиото бе много щастлива придобивка за него, а на пишещата машина се научиха да работят дъщеря му и внукът му.

⁴ Вкл. „Два се млади залибиле“ (кооперативна печатница „Изгрев“, Плевен, 1929 г.) и последния му труд „Чиновничество и властници. Очерки.“ С., 1934, отпечатан в Печатарска кооперация „Едисон“.

⁵ Единствени издания на труда на Т. Г. Влайков от Министерство на просвещението. С. 1934, 1939, 1942 г.

с някакво смущение сподели: „Имам намерение с тебе да пишем една нова моя книга. Немиров ми каза, че в гимназията много политиканствуваш. Искам да е интересна и за тебе. Тя е по спомени на моя брат. Когато имаш нещо да ми кажеш по текста, ще ми го кажеш. Няма да се срамуваш. Разбрах, че не си служиш със стенография. А и би било по-сложно. Лично аз знаех и си служех със стенография в миналото. Много ми помагаше в работата. Но сега трудно намирам кой да чете тия стенограми, когато се налага. Все пак вярвам да се справиш — аз диктувам бавно. След някой и друг пасаж ще ми прочиташ написаното, когато ти кажа. Едновременно могат да се наложат някои изменения, съкращения, прехвърляния. Когато върху листовите поправките и измененията станат много, ще преписваш на чисто“ . . . Помислих си за големия и опитен писател и редактор пред мене. Погледът ми обиколи натежалите рафтове от „Демократически преглед“ и от поредиците томове „Съчинения“ и многобройни други произведения на автора Т. Г. Влайков. И отново се върнах на скромната обстановка и на скромния човек. . . „Явно, той не е творил за пари, за богатство!“

Работата ми протичаше наистина като под въздействието на модерна кибернетична машина: авторът бе набрал необходимата пълна и достоверна „информация“, той я бе подредил в ума си, беше я преработил и осмислил целенасочено по своя схема и задача и сега благодарение на изключителната му памет тя се излъчваше в неговия израз, в неговата плавна, тиха, спокойна диктовка. Нея той извършваше без никакви затруднения, забавяния, без дигрени на изрази, на думи; мислите, които искаше да изложи, сами го намираха. Когато той диктуваше, вжидях „героите“ в разказите, гримасите им, конфликтите. . . Той се радваше, когато при прочитане на написаното се осмелявах да предложа нещо. Разбираше, че не работя механично, че следя идеята му. . . Замисляше се. Понякога приемаше предложенията. Работата на Т. Г. Влайков бе за него нещо като ваятелство, извършвано от велик скулптор. Човешкият „ум и разум“, по чието подобие е създаден електронният „мозък“, е естествено като всеки природен първообраз далече по-съвършен. Той веднага сам забелязва пропуските на връзки, намира по-художествени и по-картинни, по-изразителни слова и мисли, коригира сам незабавно, допълва, размества пасажите и като се запознае и одобри крайния „продукт“, намира задачата „изпълнена“, параграфа „приключен“ и го предоставя за използване.

Диктуваните ми от Т. Г. Влайков негови „очерки“ фактически претърпяваха, по негово настояване, няколко редакции, ако и аз да твърдах скромно пред него, че ми изглеждат напълно завършени във всяко отношение и че не се нуждаят от никакви изменения. Но авторът им се отличаваше с изключителен критичен усет; той смяташе, че е необходимо още много повече. Препрочитях бавно отделни пасаж, та дори и цели глави. Той правеше размествания на текстове с оглед да се стигне до по-логически връзки. Заменяше заглавия. Уточняваше някои моменти, обсъждаше мислено някои изразни форми, опитваше други. Ако случайно мисълта му бе потърсила изразна „помощ“ в някои русизми, той веднага се залавяше, казваше ми „да почакам“, замисляше се, после казваше: „задраскай!“, „вместо него, напиши!“. . . В синонимен речник Т. Г. Влайков ни веднъж не бе ме накарал да направя справка, а чини ми се, такъв на български и не съществуваше тогава; но много пъти по негово настояване се е случвало да разгърщам Найденов Геровия речник, който, бях запомнил, че е до подвързаните томове „Народни умотворения“ в централния библиотечен шкаф. Най-често това ставаше, когато „се страхуваше“, че си служи с много диалектен израз. . . Следващия следобед, преди да продължим, той ме питаше: „Докъде бяхме стигнали?“. Той много добре помнеше, къде бяхме спрели, но въпросът му означаваше, че трябва да прочета края на написаното предишния ден.

Процесът „набиране“, „складиране“ на необходимата пълна и достоверна съответна „информация“, преработването и осмислянето и подредянето ѝ в ума бе предварителен, завършен преди диктовката етап. При него аз отсъствувах. Братът на писателя, Алипи, бе още жив, ако и постоянно на легло. В проучване на писмените материали навярно дъщерята Радка бе помагала. Моето участие бе в сравнително най-крайния етап при изпълнение на литературно-художествената задача и работата върху нея от страна на автора. По всичко ми изглеждаше, че той я смята за много отговорна, тя трябваше да доведе до съвършенство текста за погледа на обикновените читатели. За тях той пишеше. Така мислеше, че изпълнява дълга си. Това бе неговото

уещане за осъществяване на призванието на писателя. . . Поправки и допълнения, изисквани от него, ставаха и върху отпечатаните вече на пишеща машина страници, после върху печатните шпалти, та дори и при втора коректура и при „ревизия“.

Големият последен историко-публицистичен очерк на Т. Г. Влайков „Чиновничество и властници“, ако и да не получи широк отзвук в печата⁶, бе всъщност едно твърде неприятно за тогавашните властници произведение. В него бе залегнала критиката към начините на управление в буржоазна България, характеризиращи се с потъпкана почтеност, с подкупничество и корупция, с долна партизанщина при господстващ непотизъм, с уйдурдисвани и фалшифицирани избори и заинтересовани назначения в общини, околии, окръзи и области и в министерства, избори за т. нар. „народно“ събрание при открит терор, за да се спечелят от властта. Към това и недвусмислените намеци за неконституционни намеси на двореца в управлението и в насочване на държавната вътрешна и външна политика. Тази критика определяше мястото на автора и като стожер на справедлива конституционна демократична власт, длъжна да ръководи и осъществява управлението в интереса и за благо на целия народ. В тази книга авторът убедително споделя своето веруване на народник-демократ, горящ от разбирането, че са крайно необходими *радикални* промени в управлението на страната. Той не е спокоен повествовател и изразител на критичното си отношение, а изпитва дълбока тревога и горчивина пред разглежданото развитие.

Повествованието в „Чиновничество и властници“ следва много ясно разбираем, предвидително установен план. Излаганите спомени на Алипи Г. Влайков представляват високохудожествено пресъздаване в отделни разкази, но са изцяло последователно и тясно свързани, много талантливо изразени и постоянно обусловени от вижданията на писателя. Като изтъква тъгата на своя брат по миналото, Т. Г. Влайков всъщност издава своята скръб по условията в началото на съществуването на освободената от Русия родина: „... за доброто старо време, когато за чиновнически места се търсели и назначавали само най-достойни хора, когато за партизанско или непотчено отнасяне към държавните служби и помисъл не се допускал, когато държавните чиновници смятали своята работа за всеотдайно служене на новоосвободеното общество“⁷. Не остава също така скрита Влайковата тъга по отколешния облик на интелекциата ни, на просветителите от миналото с тяхната пословична безкористност, с тяхната беззаветна преданост към народните интереси, с готовността им да се жертвуват.

За привързаността на Т. Г. Влайков към Русия, към нейния народ, към творчеството на нейните велики писатели хуманисти е доста писано. И в последната си книга Т. Г. Влайков подчертава това дълбоко осъзнато свое отношение. Позволявам си да препоръчам особено на помладите труженици по въпросите на историята на буржоазна България да внимават в данните и изводите в „Чиновничество и властници“. . . Не бих казал, че не издавам и особена, със субективизъм оценка към съдържанието на тази книга, която съкровено пазя, тъй като тя дълбоко ме привързва към нейния автор; върху подарения ми от него екземпляр стои надписът: „На младия приятел, Стефчо, с близкото сътрудничество на когото е написана тази книга, Дядо му Т. Г. Влайков, София, 24. II. 1934 г.“

Споменях за русофилството на Т. Г. Влайков. Както посочих, то е много известно и е често изповядвано от него — най-близкия съмишленик на Найчо Цанов. Но както в турско време погледът на поробените българи е бил отправен към Русия за спасение, така и през 30-те години,

⁶ Вж. рецензиите във в. *Радикал*, бр. 25, 1934, както и във в. *Заря*, бр. 3748, 1934. В изт. Юбилеен сборник проф. Мих. Арнаудов изтъква: „... дава ни очерките си „Чиновничество и властници“, които са историята на нашия обществен живот в течение на половин век. . .“ (с. 27). *Петър Тодоров* подчертава в същия сборник: „Спрете се, например, на спомените на неговия брат, които излязоха напоследък. Чрез тях Т. Г. Влайков предава безначалието в нашите канцеларии, лошите похвати, които имаме ние — най-големите велможи, — когато редим тази малка, но вечно неуредена държава. Примерите там са толкова много, тъй печални! Те излагат името на страната ни до такава степен, щото Влайков, който е писал още преди тридесет години как да се устроим като държава, би могъл да извика с тежка скръб в душата: до кога, хора? (с. 289).“

⁷ Цит. съч. „Чиновничество и властници“, с. 2.

когато фашизмът бе в настъпление, старият радикал-демократ заедно с народа бе изпълнен с вескирвано упование в Съветския съюз. При преглеждане на ежедневниците и прочитане на заглавията на статиите и на съобщенията Т. Г. Влайков винаги настояваше изцяло да му бъде прочетено всичко, което засягаше развитието на Съветския съюз и на неговата политика. Много се дразнеше от памфлетите на „Щабскапитан Копейкин“ във в. „Слово“, даже подири разговор с редактора му Йордан Мечкаров по този повод. Интересуваха го прещенките във в. „Мир“ върху външнополитическите въпроси, по-специално статиите на Михаил Маджаров и Велчо Велчев. Той повика на разговор за Съветския съюз проф. Асен Златаров непосредствено след неговото посещение през 1935 г. в тази страна и беседването им продължи с часове. „Страната на Съветите“ от проф. Асен Златаров му е била прочетена изцяло след публикуването ѝ през 1936 г.

Едва ли честите му събеседници „звенарите“ Петър Тодоров и Иван Харизанов се бяха потрудили да го направят агент на звенарската идея, но тя му допаднаше, и то единствено с пропагандирането на политика за сближение с Югославия и преди всичко със Съветския съюз. Той много се зарадва, че в София е създадена Съветско-българска търговска камара и ме възхвалява при съобщението, че съм избран за неин секретар. Но Т. Г. Влайков твърдо не одобри преврата на 19-и май. Според него това бе скрушителен удар върху парламентарното нормално развитие на вътрешната и на външната политика на страната. А и не му предвещаваха успех поради нерешителната антидворцова линия на първото 19-майско правителство. По този въпрос той открито изказваше своите съмнения и се оказа напълно прав. Но смяташе за важна заслуга в областта на вътрешната политика ликвидирането на ВМРО и успокояването на страната поне в това отношение. Във външната политика на 19-майците естествено одобряваше стъпките към нормализиране на политическите отношения между Съветския съюз и България. В наченките на подобряване връзките с Югославия и при евентуално бъдещо тяхно затвърдяване, което Влайков желаше, вероятно той виждаше известна възможност за някакъв подстъп към създаване на Балканска конфедерация, отдавна лелеяна от него мечта и в нейни рамки — разрешаването и на македонския въпрос.

През тези месеци на 1935—1936 г. виждах нерядко да идва във Влайковия дом моят професор по международно право Г. П. Генов, също от „радикалите“. С неговия син се познавахме от I соф. мъж. гимназия и бях срещал бащата и разговарял с него в апартамента му в „професорския“ квартал. Той открито не одобряваше пред мене пропагандирането сред студентите на прославянски тежнения. Чувствувах вълнението у писателя, когато говореше пред Г. П. Генов за опасните последици от утвърждаване сред широкото обществено мнение на националистически идеи. Това според Т. Г. Влайков може да предизвика или най-малкото на определен етап да улесни една ориентация на външната политика на страната към крайната националистическа идеология на фашистка Италия и на хитлеристка Германия и да доведе българската нация до нови грозни изпитания.

След излизане на книгата „Чиновничество и властници“ аз престанах да бъда „на работа“ в дома на писателя, но бях винаги сърдечно приемен в привечерните часове. Старият писател особено се интересувахе от настроенията сред студентите и от техните организации и стремежи; на моите прещенки за разрастване на прогресивни възгледи и тежнения у младите хора отговаряше кратко: „Дано, но пазете се, фашизмът набира сили!“ По-нататък поразредих посещенията си, погълнат от усилията да завърша своевременно университета, докато се наложи да напусна родината. . . С толкова близкия ми голям творец Т. Г. Влайков, комуто толкова много дължа, трябвахе за жалост да се разделя, без да се видим за сетен път.